

Czyżewski, Feliks

Związki lubelsko-moskiewskie z pozycji dialektologa

Etnolingwistyka 22, 265-268

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

- Tołstoj Nikita Iljicz, 1992, *Język a kultura (niektóre zagadnienia słowiańskiej etnolingwistyki)*, „Etnolingwistyka” t. 5, s. 15–25.
- Tołstoj Nikita Iljicz, 1996, *Przemówienie z okazji nadania doktoratu honoris causa w Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie (27 maja 1992 r.)*, „Etnolingwistyka” t. 8, s. 317–318.
- Tołstaja Swietłana M., 1998, *Stereotyp w „języku kultury”*, [w:] *Język a Kultura*, t. 12. *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, red. Janusz Anusiewicz, Jerzy Bartmiński, Wrocław, s. 99–104.
- Tołstaja Swietłana M., 2001, *Magiczne funkcje negacji w tekstach sakralnych*, „Etnolingwistyka” t. 13, s. 117–126.
- Tołstaja Swietłana Michajłowna, 2004, *Znaczenie symboliczne a punkt widzenia: motywacja znaczeń symbolicznych (kulturowych)*, [w:] *Punkt widzenia w języku i w kulturze*, red. Jerzy Bartmiński, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Ryszard Nycz, Lublin, s. 177–184.
- Tołstojowa Swietłana, 1993, *Ojczyzna w ludowej tradycji słowiańskiej*, [w:] *Pojęcie ojczyzny w językach europejskich*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 17–22.
- Tołstojowa Swietłana, 2007, *Władimir Toporow i jego teksty*, „Etnolingwistyka” t. 19, s. 11–30.
- Toporkow A., L. (red.), 1996, *Seks i erotyka w ruskiej tradycyjnej kulturze*, Moskwa.
- Usačova V. V., 2008, *Magja slova i dejstvija v narodnoj kul'ture slavian*, Moskwa.
- Vinogradova L. N., 1982, *Zimnjaja kalendarnaja poezija zapadnych i vostočnych slavian. Genezis i tipologija koljadovanija*, Moskwa.
- Vinogradova L. N., 1995, *Motivirovki obrjadovyh dejstvij: stereotypy religiozno i magičeskogo myšlenija*, [w:] *Folklor – sacrum – religia*, red. Jerzy Bartmiński, Maria Jasińska-Wojtkowska, Lublin, s. 52–58.
- Vinogradova Ljudmila N., 1999, *„Imet' v sebe zlogo ducha”: jazykovye stereotypy i narodnye pover'ja*, [w:] *W zwierciadle języka i kultury*, red. Jan Adamowski, Stanisława Niebrzegowska, Lublin, s. 91–101.
- Vinogradova L. N. 2000, *Narodnaja demonologija i mifo-ritual'naja tradicija slavian*, Moskwa.
- Zaliznjak Anna A., Levontina I. B., Šmelev A. D., *Ključevye idei ruskoj jazykoj kartinny mira*, Moskwa (2005).
- Zlydneva N. V., Toporov V. N. (red.), 1992, *Obraz mira v slove i rytuale. Balkanskie čtenija – I. Simpozjum po strukture teksta*, Moskwa.
- Žuravlov A. F., 1995, *Slavjanskaja etnolingvistika v rabotach N. I. Tolstogo (Predislovie redaktora)*, [w:] *N. I. Tolstoj, Jazyk i narodnaja kul'tura. Očerki po slavjanskoj mifologii i etnolingvistike*, Moskwa, s. 8–12.

Feliks Czyżewski

ZWIĄZKI LUBELSKO-MOSKIEWSKIE
Z POZYCJI DIALEKTOLOGA

Retrospektywny ogląd dorobku badawczego moskiewskiej szkoły etnolingwistycznej, z perspektywy dialektologa pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego – z konieczności będzie fragmentaryczny. Ogląd ten przeprowadzam z pozycji osobistych i naukowych kontaktów z profesorem Nikitą Iljiczem Tołstojem i Jego zespołem, których początki sięgają roku

1986, tj. mojego kilkumiesięcznego pobytu w Moskwie. Miałem wtedy okazję uczestniczyć w zebraniach i publicznych obronach prac naukowych w Instytucie Bałkanistyki i Słowianoznawstwa Rosyjskiej Akademii Nauk i korzystać z kartoteki materiałów terenowych z Polesia.

Podczas pobytu w Moskwie w 1986 roku, mając za sobą staże naukowe u profesora Karola Dejny (Uniwersytet Łódzki) i profesora Jarosławy Zakrewskiej (Oddział Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie w związku z przygotowywanym wówczas *Atlasem języka ukraińskiego*),

podjąłem dyskusję z Nikitą I. Tołstojem o istocie dialektu. Niezwykle ważne było dla mnie stanowisko Profesora w tej kwestii. Nikita I. Tołstoj, przywołując opublikowany przez Olę Tiernowską artykuł *Ponjat'e dialekt*¹, podkreślał potrzebę rozpatrywania dialektu w perspektywie diachronicznej i definiował go jako jednostkę etnolingwistyczną, podlegającą zmianom ewolucyjnym. Taka definicja dialektu była szersza niż np. przyjęta przez Karola Dejnę, który pojmował dialekt jako ewolucyjnie zmieniony język grupy plemiennej (por. K. Dejna, *Atlas innowacji dialektalnych*).

Wartością szkoły moskiewskiej jest – moim zdaniem – stosowanie w opisie naukowym metod diachronicznych. Przyjmując za cel rekonstrukcję kultury duchowej Praslówian, N. I. Tołstoj i cała szkoła moskiewska konsekwentnie stosują metody językoznawstwa historyczno-porównawczego, co znalazło najpełniejszy wyraz w *Słowniku starożytności słowiańskich* („Slavjanskije drevnosti”, Moskwa, t. 1–4, 1995–2009). Spośród trzech metod, tj. dialektologicznej, filologicznej i porównawczej, dla zespołu moskiewskiego najważniejsza wydaje się pierwsza, stosowana zwłaszcza w badaniach Polesia i studiach nad etnogenezą Słowian. Warto w tym kontekście podkreślić także inny, istotny z perspektywy doświadczeń lubelskich dialektologów, aspekt pracy zespołu moskiewskiego, tj. metodykę eksploracji materiałów gwarowych. Uczestnikom wypraw dialektologicznych na Polesie stale towarzyszyła zasada, że nawet najbardziej rozbudowany słownik gwarowy nie odzwierciedla pełnego zasobu leksykalnego badanego terenu. Stąd postulat Tołstoja, by eksplorację w terenie prowadzić niezależnie od istniejących już opracowań dialektologicznych.

Inna ważna kwestia związana z pracą w terenie wiąże się z ustaleniem takiej metodyki i procedury eksploracji, która pozwala uzyskać w miarę pełną i obiektywną dokumentację terenową. Jednym ze sposobów prowadzących do jej pozyskania była organizacja wielotygodniowych letnich ekspedycji. Zespół moskiewski ba-

dania takie prowadził na Polesiu w latach 1979–1986, tj. do roku awarii reaktora atomowego w Czarnobylu.

Poszukiwanie pełnego materiału i zapewnienie obiektywnej wartości gromadzonych danych było wynikiem określonych działań:

1) codziennego sporządzania raportu ze stanu badań, a w przypadku braku zapisów kwestionariuszowych lub zapisów wątpliwych – niezwłocznego (np. następnego dnia) uzupełniania materiału gwarowego;

2) właściwego doboru eksploratorów – obok językoznawców rosyjskich w prace terenowe włączani byli także dialektolodzy „z zewnątrz” i dialektolodzy-autochtoni – z Białorusi i Ukrainy, znający doskonale miejscowe realia, m.in.: dr Fiodor Klimczuk (zatrudniony wcześniej na stanowisku nauczyciela z okolic Pińska) i językoznawcy z Żytomierza (zespół prof. Nikoncziuka), którzy badali już wcześniej gwary ukraińskie na Polesiu (w granicach Białorusi i Ukrainy).

Nikita Tołstoj, twórca moskiewskiej szkoły etnolingwistycznej, w sposób precyzyjny określił przedmiot, metody i cel badań etnolingwistyki, wyznaczył miejsce tej dyscypliny na tle innych nauk, szczególnie zaś językoznawstwa i etnografii. Zespół Tołstojów, wychodząc z doświadczeń i metod językoznawstwa synchronicznego, głównie strukturalizmu, uwzględnił i konsekwentnie stosuje metody językoznawstwa diachronicznego, metody rekonstrukcji wewnętrznej i metody dialektologii połączonej geografią lingwistyczną. Badania obejmują też nazwy własne.

Etnolingwiści moskiewscy przekraczają ramy badań lingwistycznych. Wychodząc od dialektologii, poszerzają przedmiot badań o kulturę duchową i traktują język jako jeden z jej komponentów. Zadaniem tak pojmowanej etnolingwistyki jest kompleksowy i wielopłaszczyznowy opis „języka kultury” (obrzędów, zwyczajów itp.). Badania prowadzone są równolegle na kilku poziomach: językowym (leksykalnym i frazeologicznym), etnokulturowym i geograficznym (uwzględniającym zasięgi leksemów, frazeologizmów i realiów etnokulturowych).

¹ Por. Ternovskaja O. A., *Ponjat'e dialekt* i *principy klassifikacii slavjanskich dialektov*, „Sovetskoe slavjanovedenie”, Moskwa 1975, s. 47–58. Artykuł powstał z inspiracji Nikity I. Tołstoja.

Kolejną ważną – z punktu widzenia polskiej leksykografii – kwestią jest postawienie przez zespół moskiewski pytania o przedmiot opisu w słowniku etnolingwistycznym. Odpowiedź ta jest formułowana przez odniesienie do opisu dialektologicznego. Proponuje się poszerzenie zakresu pojęcia jednostki słownika etnolingwistycznego w stosunku do zakresu tradycyjnie rozumianej jednostki słownika gwarowego. Słownik dialektalny daje objaśnienia słownictwa i frazeologii gwarowej, słownik etnolingwistyczny wprowadza informacje ekstraktingwistyczne.²

Jednostka etnolingwistyczna, pojmowana przez N. I. Tołstoją jako wiązka cech dystyngtywnych, opisywana jest w obrębie systemu. W obrzędzie konstytuują ją kody: a) substancjalne (komponenty przedmiotowe), b) akcyjne (czynności), c) personalne (osoby wykonujące określone czynności i postaci im towarzyszące), d) werbalne (typy i formy wypowiedzi). Cechy etnolingwistyczne – determinowane przez czas i miejsce obrzędu – wchodzą w określone opozycje semantyczne. W praktyce może wystąpić tyle jednostek, ile można ustalić systemów w wyniku badania opozycji. W konsekwencji prowadzić to może do ujawnienia w każdej wsi, a nawet jej części, odrębnych jednostek (faktów) etnolingwistycznych.

Ważne jest także w badaniach przyjęcie metody ustalania stałych cech jednostki etnolingwistycznej, tworzącej tzw. prototyp, czyli inwariant w planie strukturalno-semantycznym (np. obrzędu czy zjawiska mitologicznego). Prototyp (por. np. opis ogniska / pochodni i żerdzi w obrzędzie Kupawy) jest realizowany przez różne warianty określonej jednostki w zależności od określonej determinanty (np. miejsca). Analiza wszystkich wariantów zjawiska etnolin-

gwistycznego, prowadzona w planie funkcjonalnym, pozwala badaczowi taki inwariant ustalić. W obrzędzie Kupawy jest nim motyw niszczenia (*palenia* – rzadziej *topienia*) wiedźmy. Inwariant ten jest realizowany w konkretnej rytualnej czynności, raz w wariacie rzucania w ogień *postołów*, innym razem *kół* wozu itd., tj. dowolnego przedmiotu wyobrażającego lub symbolizującego wiedźmę.

Zasługą szkoły moskiewskiej jest także eksponowanie metody geolingwistycznej, pozwalającej prześledzić ewolucję i rozmieszczenie jednostki etnolingwistycznej w terenie. Wprowadzenie i zastosowanie pojęć centrum i peryferii oraz odniesienie do opisywanych obrzędów potwierdza znaną tezę o archaizmach peryferyjnych.

Kolejny postulat metodologiczny szkoły moskiewskiej to pokazanie ewolucji jednostki etnolingwistycznej. Perspektywa czasowa opisywanej jednostki może być określana z pozycji badacza oraz eksploratorów jako naocznych świadków opisywanej obrzędowości. Dodatkowo jest on uzupełniany przez włączanie aktualnych danych.³ Kolejny okres tworzy „czas pamięci informatorów”, np. dzieciństwa / młodości informatorów. W przywoływanej dokumentacji opisu określonej obrzędowości może to być okres międzywojenny bądź tuż powojenny. Dokumentację tego okresu zestawia się z ówczesnymi danymi wydobytymi z opublikowanych prac, m.in. Kazimierza Moszyńskiego (1928) i Czesława Pietkiewicza (1938). Wyyskując materiały publikowane, wprowadza się także dłuższą perspektywę czasową dla opisu jednostki (np. sięgającą XIX wieku).⁴ Dzięki zastosowaniu takiej retrospekcji możliwe jest ustalenie kierunków ewolucji jednostki.

Przyjęta przez szkołę moskiewską definicja jednostek etnolingwistycznych jako elementów

² Problem ten był niedawno przedmiotem dyskusji językoznawców, folklorystów, etnografów. Por. też referat J. Bartmińskiego i S. Niebrzegowskiej-Bartmińskiej na posiedzeniu Komisji Etnolingwistycznej KJ PAN 28 II 2005 r. pt. *Słownik dialektologiczny a słownik etnolingwistyczny*.

³ H. Arkuszyn, *Słownik zachidnopolis'kich hovirok*, t. 1–2, Luc'k.

⁴ Z bogatej dokumentacji obrzędów Polesia XIX wieku, przywoływanej w recenzowanej publikacji, wymienić trzeba m.in. prace w czasopiśmie „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, studia wydawane pod red. P. P. Czubińskiego *Trudy etnografičesko-statčeskoj ekspedicii*, 1872, prace etnograficzne M. Federowskiego, *Lud białoruski na Rusi Litewskiej*, 1897 oraz O. Kolberga, *Białoruś-Polesie, Dzieła wszystkie* t. 52, 1968.

powiązanych systemowo, zakłada ich hierarchię. W świetle tej koncepcji na przykład słowiański kalendarz ludowy wpisuje się w system kultury tradycyjnej. Geneza słowiańskiego kalendarza ludowego wiąże się z cyklem słonecznym i księżycowym. Zostało ukazane to syntetycznie przez Nikitę Tołstoja w artykule *Vremeni magičeskij krug*⁵ i w książce Swietłany Tołstojowej *Polesskij narodnyj kalendar'* (Moskwa 2005).

Swietłana Tołstaja

LUBELSKO-MOSKIEWSKIE KONTAKTY
NAUKOWE Z PERSPEKTYWY MOSKIEWSKIEJ

Szanowni Państwo! Zacznę od podziękowania Rektorowi UMCS, Dziekanowi Wydziału Humanistycznego i Dyrekcji Instytutu Filologii Polskiej za zorganizowanie dzisiejszego spotkania oraz za wszystkie dobre słowa, które tu zabrzmiały. Jestem naprawdę wzruszona. Chcę także serdecznie pozdrowić Państwa w imieniu Instytutu Słowianoznawstwa Rosyjskiej Akademii Nauk i moich najbliższych kolegów z pracowni etnolingwistyki i folkloru.

Jeśli chodzi o historię naszych kontaktów z Lublinem – jeśli mogę sobie pozwolić na wspomnienia – to za ich początek można chyba uznać mój przyjazd do Polski na trzymiesięczny pobyt w odległym w czasie, jeszcze w 1978 roku. W Warszawie zaprosiła mnie do siebie do domu pani profesor Maria Renata Mayenowa, którą poznałam wcześniej w Moskwie i która już od lat znała Nikitę Iljicza Tołstoja. Pytała mnie o życie naukowe w Moskwie, o kolegów i wspólnych znajomych, o to, czym się zajmuję, jakie mam plany pobytu w Polsce itp. Powiedziała, że koniecznie muszę pojechać do Lublina, by spotkać się z doktorem Jerzym Bartmińskim, dialektologiem i folklorystą. Wtedy już znałam książkę Bartmińskiego *O języku folkloru*. Więc pojechałam do Lublina, odszukałam odpowiednią pracownię na UMCS, dostałam numer telefonu Bartmińskiego, zadzwoni-

łam do niego i umówiłam się na spotkanie następnego dnia. Spotkaliśmy się najpierw w pracowni, a potem spędziliśmy z Jerzym Bartmińskim i Janem Adamowskim parę godzin w kawiarni na Krakowskim Przedmieściu (zdaje się, że już jej nie ma) na bardzo ożywionej rozmowie. Od razu poczuliśmy, że jesteśmy sobie bliźcy, że mówimy tym samym językiem. Wtedy jeszcze nie padło między nami magiczne słowo „etnolingwistyka”, chociaż już istniały i w Lublinie, i w Moskwie plany stworzenia słowników etnolingwistycznych, powstały już także ich koncepcje naukowe (Bartmińskiego i Tołstoja).

Na czym polegała ta bliskość i zbieżność poglądów? Przede wszystkim łączyło nas pojmowanie kultury ludowej jako całości ze względu na treści, semantykę i symbolikę, niezależnie od form ich wyrażania (w słowie, tekście folkloru, w obrzędzie, wierzeniu, sztuce itd.) i co za tym idzie – integralne podejście do jej opisu, rekonstrukcji semantycznej, badania modeli, mechanizmów, stereotypów kultury. W roku 1980 ukazał się drukiem zeszyt próbny słownika lubelskiego, w roku 1984 – zeszyt próbny naszego słownika.

Na czym polegała ta bliskość i zbieżność poglądów? Przede wszystkim łączyło nas pojmowanie kultury ludowej jako całości ze względu na treści, semantykę i symbolikę, niezależnie od form ich wyrażania (w słowie, tekście folkloru, w obrzędzie, wierzeniu, sztuce itd.) i co za tym idzie – integralne podejście do jej opisu, rekonstrukcji semantycznej, badania modeli, mechanizmów, stereotypów kultury. W roku 1980 ukazał się drukiem zeszyt próbny słownika lubelskiego, w roku 1984 – zeszyt próbny naszego słownika.

Istnieją oczywiście i różnice. Różne były drogi, którymi szliśmy do naszych słowników. Lubelski słownik miał opierać się przede wszystkim na materiale języka i tekstów folkloru; pomysł naszego słownika powstał na gruncie badań terenowych na Polesiu – zbieraliśmy materiał językowy, obrzędowy i folklorystyczny do atlasu etnolingwistycznego Polesia. Chociaż

⁵ N. I. Tolstoj, *Vremeni magičeskij krug*, [w:] *Logičeskij analiz jazyka. Jazyk i vremja*, otv. red. N. D. Arutjunova i T. E. Janko, Moskwa 1997, s. 17–27. W artykule zamieszczono schematy przedstawiające delimitację roku (s. 21) i doby (s. 25).